

1521

De Johannes-
kerk te Laren

2021

De Johanneskerk te Laren, 1521-2021

De Johanneskerk te Laren, 1521-2021

Onder redactie van
JAN DE BRUIJN en HENK MICHIELSE

Hilversum
Verloren
2022

De uitgave van dit boek werd mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van Voorma en Walch Makelaars in het Gooi, het Prins Bernhard Cultuurfonds, afdeling Noord-Holland, de Cornelia de Vogel Stichting voor Oecumenische Studies, Het Nuyensfonds, de Protestantse Gemeente Laren-Eemnes en de Stichting Vrienden van de Johanneskerk te Laren.

Abbeelding op het omslag: het dorp Laren met hervormde kerk, negentiende eeuw, schilder onbekend. Foto Erik Schinkelshoek. Collectie Leo Janssen.

© 2022 Jan de Bruijn en Henk Michielse
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789087049836

Omslagontwerp en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding	7
<i>Jan de Bruijn en Henk Michielse</i>	
1 Van Sint-Janskapel tot hervormde dorpskerk	9
Kerkelijk leven in Laren van ca. 1200 tot 1581 <i>Henk Michielse</i>	
2 De dominee moest elders wonen	25
Calvinist en Catholyck in Laren in de zeventiende eeuw <i>Ruud Hehenkamp</i>	
3 Om toren, kerk en kerkhof	42
Ontwikkelingen in de overgangstijd rond 1800 <i>Jan de Bruijn</i>	
4 Jan Hamdorff als kerkvoogd	54
De hervormde gemeente van Laren, 1825-1920 <i>Jan de Bruijn</i>	
5 Verzuiling en oecumene	76
Protestant en katholiek in Laren in de twintigste eeuw <i>Henk Michielse en Bep De Boer</i>	
6 Het raadsel van het verdwenen koor	90
De bouwgeschiedenis van de Johanneskerk <i>Herman Wesselink en Jan de Bruijn</i>	
7 Van Jacob van Ruisdael tot de modernen	109
De Johanneskerk in beeld <i>Alexander de Bruin</i>	

8 De heilige in de toren	133
De geheimen van het 'Johannesbeeld' <i>Jan de Bruijn</i>	
9 De orgels van de Johanneskerk	150
<i>Cees van der Poel en Rog�er van Dijk</i>	
10 'O alderbesten Jan Baptist'	168
Liederen over Johannes de Doper <i>Wim Kloppenburg</i>	
Noten	183
Personalia van de auteurs	201
Dankwoord en verantwoording	204
Register van personen	205

Inleiding

Jan de Bruijn en Henk Michielse

Op 17 september 2021 werd in de Gooise gemeente Laren het 500-jarig bestaan van de protestantse Johanneskerk gevierd. Behalve met een feestelijke bijeenkomst in de kerk ging de herdenking gepaard met allerlei educatieve en muzikale activiteiten. Met het oog op het jubileum was het kerkgebouw gerenoveerd, zodat het in de toekomst naast de kerkelijke ook een bredere culturele functie zou kunnen hebben. De gelden voor deze renovatie waren voor een belangrijk deel ingezameld door de Stichting Vrienden van de Johanneskerk, waarin de gehele dorpsbevolking vertegenwoordigd was. Op die manier werd de kerk, die in 1581 door de Staten van Holland en West-Friesland aan de katholieke bevolking ontnomen was en aan de kleine protestantse minderheid in gebruik was gegeven, voor het eerst weer 'dorpskerk' in de ware betekenis van het woord, kerkgebouw voor het hele dorp.

In het jubileumprogramma in september 2021 was aanvankelijk ook plaats ingeruimd voor de presentatie van een boek over de geschiedenis van de kerk. Al spoedig bleek dat dit programma-onderdeel moest worden uitgesteld door de ontregelende werking van de covid-pandemie. De research voor het boek liep vertraging op door de beperkende overheidsmaatregelen, waardoor archieven en bibliotheken minder faciliteiten konden bieden en zelfs tot tweemaal toe moesten sluiten. Door deze tegenslag komt het boek nu later uit dan de bedoeling was. Voor een historische studie hoeft dit geen bezwaar te zijn, maar de redactie had het om begrijpelijke redenen graag anders gezien.

Het boek *De Johanneskerk te Laren, 1521-2021* geeft niet een volledig overzicht van de geschiedenis van de kerk, maar behandelt vooral onderwerpen waarover op grond van historisch onderzoek iets nieuws te vertellen valt. Het boek valt in twee delen uiteen. In het eerste, chronologisch opgebouwde deel wordt ingegaan op de historische context waarin de kerk functioneerde, met name op de verhouding tussen de katholieken en protestanten in Laren. In het tweede deel staan specifieke thema's centraal, die verband houden met de geschiedenis van het kerkgebouw zelf. Een belangrijke primeur is de vondst van de oudste afbeelding van de kerk (van Jacob van Ruisdael), die al in september 2021 bij de jubileumviering kon worden getoond. Verder komen onder meer aan de orde de raadselachtige verdwijning van het (priester) koor, de recente verwerving van het achttiende-eeuwse Titz-orgel, het eigenzinnige optreden van de Larense hoteleigenaar Jan Hamdorff als kerkvoogd en de geheimen van het 'Johannes-beeld'.

In dit laatste artikel staat Johannes de Evangelist centraal, sinds 2003 de naamgever van de kerk. Maar niet vergeten mag worden dat de kerk in de eerste zestig jaar van haar bestaan St. Janskapel heette, naar Johannes de Doper, die in de traditie van Laren een bijzondere plaats inneemt. Dit boek over de geschiedenis van de Johanneskerk wordt daarom besloten met een bijdrage, waarin het lied over deze 'beschermheilige van Laren' in een cultuurhistorische context wordt geplaatst.

Jan de Bruijn
Henk Michelse
Laren/Naarden, april 2022

1 Van Sint-Janskapel tot hervormde dorpskerk

Kerkelijk leven in Laren van ca. 1200 tot 1581

HENK MICHIELSE

In 1581, tijdens de Opstand van de Noordelijke Nederlanden tegen hun vorst Filips II, ging de Sint-Janskapel in Laren over in handen van de hervormingsgezinden, begon de geschiedenis van wat tegenwoordig de Johanneskerk heet en kwam er een voorlopig einde aan het katholieke kerkelijke leven, dat zich sinds de bouw in 1521 voornamelijk had afgespeeld in deze dorpskapel, al stond de hoofdkerk nog altijd op de Laarder Hoogt. Wat weten we eigenlijk over dat katholieke kerkelijk leven in Laren? Wanneer begon het, hoe ontplooidde het zich en hoe kwam het tenslotte aan zijn voorlopig einde?

Hoe God verscheen tussen Vecht en Eem

Over de vroege geschiedenis van het kerkelijk leven in Laren weten we even weinig als over die van het dorp in het algemeen. Dat geldt trouwens voor een flink deel ook voor de geschiedenis van het hele Gooi, waarover archeologie, landbouwkundig bodemonderzoek en plaatsnaamkunde meer kunnen vertellen dan de geschiedwetenschap.¹ Uit de nevelen van de tijd doemen hier en daar een paar gegevens op, eilandjes in een zee van duisternis, waardoor we ons toch een beeld kunnen vormen van de kerstening in hoofdlijnen.²

Een van de oudste gegevens stamt uit de negende-eeuwse *bezittingenlijst* van de abdij van Werden, een benedictijnerklooster dat door de uit deze

Willibrord als aartsbisschop tussen twee diakenen. Miniatuur Echternach, Bibliothèque Nationale de France, Paris.

streken geboortige Liudger (742-809) was gesticht: 'An Naruthi thi u kirica endi kiricklant fan Almeri to Tafelbergon', in Naruthi de kerk en het kerkeland van het Almere tot de Tafelbergen – het Almere is de latere Zuiderzee en de Tafelbergen vormen een onderdeel van de Utrechtse Heuvelrug. Naruthi was oorspronkelijk, aldus prof. Blok, de naam van het hele gebied dat we nu het Gooi noemen en dit gebied vormde aanvankelijk één parochie, waar ook de mensen van Laren onder vielen, als Laren in die tijd tenminste al een nederzetting was.³ Naruthi werd langzaam Naerdincklant en de naam van de parochie ging over op de plaats waar de kerk stond, Naarden (later Oud-Naarden genoemd). In 1280 kwam Naerdincklant in handen van de graven van Holland en werd op den duur de naam Gooi gebruikelijk.

Hoe kwam het christendom in dit gebied? Het Gooi en de Vechtstreek behoorden in de zevende en achtste eeuw tot *Frisia Magna*, Groot Friesland, dat zich uitstrekte van de Wezer tot de Schelde. In 718 werden de 'heidense' Friezen verslagen door de katholieke Franken. Onze streken kwamen bij het Frankische Rijk en gingen zo, aldus Liudger, 'behoren tot de christenheid'. Hoe de kerstening verliep is iets waar we wel het een en ander van weten dankzij de levensbeschrijving van Liudger, de *Vita Sancti Liudgeri*, door zijn neef Altfried. De adellijke grootouders van Liudger, zowel van vaders als moederszijde, hadden in de strijd tussen Franken en Friezen de kant van de Franken gekozen, kregen als beloning uitgestrekte goederen en werden bevorderaars van het christendom. Vooral Adelberga, Liudgers grootmoeder van moederszijde – die uitgebreide goederen bezat in de noordelijke Vechtstreek en vermoedelijk ook in Naerdincklant, met als centrum Werinon (Nederhorst den Berg) – werd een stimulator van het christelijk geloof. Zij wordt daarvoor nog steeds geëerd met een inscriptie in de elfde-eeuwse deurstijl aan de noordzijde van de kerk in Nederhorst den Berg. Haar twee broers werden op haar initiatief door Willibrord tot priester gewijd, wat er op wijst dat Willibrord ook hier enige mate actief geweest moet zijn.⁴

Noormannen

Liudger zelf heeft ongetwijfeld ook een rol gespeeld in de kerstening van Naerdincklant en de Vechtstreek. Eenmaal priester gewijd werd hij door Karel de Grote eerst als geloofsprediker naar Friesland en Groningen ge-

Liudger tot bisschop gewijd, 805. Miniatuur in het *Vita Sancti Liudgeri*, Staatsbibliothek Berlin.

stuurd, maar in de zomermaanden gaf hij gedurende een aantal jaren les op de toen vermaarde Domschool in Utrecht en hij zal dan zeker ook aandacht hebben besteed aan het zielenheil van zijn onderhorigen in de Vechtstreek en Naerdincklant. Op verzoek van Adelberga stichtte hij een kerk in Werinon en hij overwoog zelfs om er een klooster te bouwen, maar zag daar uiteindelijk van af. Later stuurde Karel de Grote hem als missionaris naar het land van de pas overwonnen Saksen, waar hij Mimigernaford, het huidige Münster, als standplaats koos met als uitwijkplaats zijn geliefde abdij van Werden (nu een wijk van Essen). Hij en zijn familieleden, de liudgeriden, hebben hun voorouderlijke bezittingen aan de familieabdij gegeven⁵ van waaruit de monniken naar we mogen aannemen ook de zielzorg hebben bevorderd in hun parochie hier in Naerdincklant. En toen kwamen de Noormannen, die alles in de war gooiden. Zij verwoestten de,

toen nog uit hout opgetrokken, kerkjes en plunderden de kerkschatten. Onze 'vriendelijke kuststreek' zou zo 'nagenoeg onbewoonbaar worden', zoals Liudger aan zijn zus al voorspeld zou hebben 'vanwege de zonden'. In deze woelingen verloor de abdij van Werden in onze regio haar bezittingen. In de tiende eeuw bleek het graafschap Naerdincklant in het bezit te zijn van Graaf Wichman van Hamaland, die het op zijn beurt schonk aan de door hem gestichte vrouwenabdij van Elten, waar een van zijn dochters abdis was en waar Sint Vitus hooglijk werd vereerd. En zo verscheen de heilige Vitus in het Gooi en werd Liudger een vergeten heilige.

Redeloos en barbaars

Of met al die monniken en vrome vrouwen uit de kloosters ook de inwoners van Naerdincklant vrome christenen werden, weten we evenmin. De weinige dingen die we over de bewoners van het oude Frisia horen, zijn weinig vleierend. Er verschenen nog heel lang, ook in het bisdom Utrecht, lijsten met allerlei vormen van bijgeloof die door de priesters bestreden moesten worden. Oude gewoonten waren niet zomaar met de doop verdwenen; zij zullen heel hardnekkig zijn geweest. We hebben ook wel enkele meer directe aanwijzingen, dat het nieuwe geloof nog niet helemaal wortel had geschoten. Uit het bisdom Kamerijk is er een elfde-eeuwse notitie, dat 'bij de zee wonende Friezen' uit het diocees Utrecht zelden of nooit ter communie gingen en dat volgens een dorpsschout iedereen die dat wel deed nog hetzelfde jaar zou sterven. Liepen er in de parochie Naerdincklant ook zulke lieden rond? Het oordeel van Utrechtse bisschoppen uit de tiende en elfde eeuw over de inwoners van Holland, dat onder hun kerkelijk gezag viel, was evenmin erg positief. Zo worden zij in een aan bisschop Radboud (900-917) toegeschreven heiligenleven van Bonifatius mensen genoemd 'die afgezonderd van de overige volken leven en daarom redeloos en barbaars zijn'.⁶ Het Gooi en de Vechtstreek hoorden toen nog niet tot het graafschap Holland, maar zag de bisschop de mensen hier aan het Almere niet ook zo? Hoe het zij, vanaf de twaalfde eeuw geldt de kerstening van Noord-Nederland toch wel als voltooid en wordt er gesproken over dieptekerstening. Het is niet langer nodig om heidense erediensten te verbieden. Ook het inwendige gedrag, het denken en voelen van de mensen was gekerstend. Ook in Laren?

Larenkerspel en Sint Vitus

Laren is wel aangeduid als het oudste dorp van het Gooi, naast de stad Naarden.⁷ P.C. Hooft zei het heel mooi:

Het dorp van Laeren zijnde het oudste, is eertijds oock 't meeste van vermoghen geweest in Goeijlandt, sulx dat het benevens de Parochijkerke op de hooghte staende noch was gerieft en verciert met een zeer schoone Cappelle, nae haer gelegenheijt, in den dorpe gesticht.⁸

Is deze opvatting van Laren als het oudste dorp historisch houdbaar? Bij het ontbreken van historische bronnen zijn er ook andere wegen om daar toch iets zinnigs over te kunnen zeggen. De ene weg is die van de plaatsnaamkunde. Robert van de Noort, nu hoogleraar en vicekanselier van de University of Reading, schreef een interessant artikel 'De Gooise plaatsnamen. Hun betekenis voor de ouderdom van de Gooise nederzettingen'.⁹ Plaatsen die op *-heem* eindigen, of de vervorming ervan in *-um* en *-em* stammen uit de vroege middeleeuwen, ca. zevende en achtste eeuw. Hij concludeert, dat Blaricum en Hilversum ook uit die tijd stammen. Voor Laren, dat 'open plek in het bos' betekent, is datering op grond van de plaatsnaam niet goed mogelijk. De tweede weg is die van het bodemkundige onderzoek naar oude akkervormen. De landbouwkundige ir. Van Tol komt via het verkavelingstype van de vroegste akkers voor de vier oudste bewoonde nederzettingen van Laren, waaronder het huidige Sint-Janskerkhof, tot de periode ergens tussen de zevende en tiende eeuw.¹⁰ In de historische bronnen duikt Laren pas in 1306 voor het eerst op.

Als we dorp opvatten als eigen parochie en vervolgens ook als plaats met een eigen bestuur, dan is Laren vast en zeker – na (Oud-)Naarden dat langzaam van dorp tot stadje uitgroeide – het oudste dorp van het Gooi. Larenkerspel, dat met Laren ook Hilversum en Blaricum omvatte, was het eerste kerspel (parochie) dat rond 1260 van de oude landparochie Naruthi werd afgescheiden. De Gooise bevolking was sinds de achtste en negende eeuw, toen Naruthi zijn kerk kreeg, flink toegenomen en dat maakte de stichting van nieuwe parochies nodig. Die bevolkingsgroei zette door, zodat op den duur Blaricum (ca. 1382) en Hilversum (1416) op hun beurt van Larenkerspel werden afgescheiden en een eigen kerk en parochie kregen. Laren en de andere dorpen werden eerst kerspel en kregen een tijd later ook een eigen dorpsgericht, afgesplitst van het

landgericht in Naerdincklant. In 1387 wordt het eerste dorpsgericht naast Naarden genoemd als ‘scepene in Larenkarspell ende in de Broecsom’; dat laatste was volgens Enklaar het lager gedeelte van Laren,¹¹ waar een tijd later de Sint-Janskapel gebouwd zou worden.

Vaticaan archief

De kerk van het middeleeuwse Laren lag op de Laarder Hoogt, later Sint-Janskerkhof geheten. Waarom eigenlijk? Historische bronnen hierover hebben we niet. Wellicht werd de kerk daar gebouwd, omdat de bewoning er het oudst of omvangrijkst was en de plek geschikt voor een kerk. Jaap Groeneveld komt met een interessante hypothese. Larenkerspel was een geografisch omvangrijke parochie met Laren, Blaricum en Hilversum en daarom zou de kerk gebouwd kunnen zijn op een van heinde en verre zichtbare plek.¹²

Heel lang – ook door ervaren historici als De Vrankrijker en Enklaar – is gedacht, dat de oude kerk van Laren aan Sint-Jan gewijd was, omdat het Utrechtse kapittel van Sint Jan dat gebied bezeten zou hebben. Niet dus. Ellen Palmboom, die promoveerde op het goederenbezit van dit kapittel, had in een tweedelig artikel in *Tussen Vecht en Eem* over ‘het goederenbezit van het kapittel van Sint Jan in het Gooi’ al terloops opgemerkt, dat het hier om een vergissing ging en dat de kerk van Laren aan Sint Vitus gewijd moest zijn.¹³ Dat was ook kerkelijk gebruik; als een kerk werd afgesplitst van een oudere kerk, kreeg zij hetzelfde patrocinium (naam van de patroonheilige) als de moederkerk. Naarden was aan Sint Vitus gewijd, dus dochter Laren kreeg Sint Vitus mee als patrocinium en de van Larenkerspel los gemaakte kerken van Hilversum en Blaricum kregen eveneens Sint Vitus tot kerkpatroon, net als de van Naarden afgesplitste kerk van Huizen en veel later die van Bussum.

Het definitieve bewijs, dat de oudste kerk van Laren op de Laarder Hoogt aan Sint Vitus was gewijd, is geleverd door Harry van der Voort in een mooi en doorwrocht artikel in *Tussen Vecht en Eem*.¹⁴ Hij draagt drie bewijzen aan. De eerste twee bewijzen liggen in de Vaticaanse archieven en overtuigender kan toch niet voor een katholieke kerk. Het eerste bewijs betreft de erkenning in 1436 van Jacobus Tam alias Lems als pastoor van ‘de parochie sancti Viti in Laren’, van de parochie van Sint Vitus in Laren. Vervolgens wordt in 1444 Volquinus Gerardi ook als pastoor van de

In 2021 bestond de Johanneskerk te Laren vijfhonderd jaar. In dit gedenkboek komen de belangrijkste episodes uit de geschiedenis van de kerk naar voren. Recent onderzoek heeft nieuwe inzichten opgeleverd: de oudste afbeelding van de kerk is van Jacob van Ruisdael, het orgel is van Henricus Titz. En dan zijn er nog de raadsels rond het zogeheten Johannesbeeld en de afbraak van het koor.

9 789487 049832